

MULKCHILIK INSTITUTI VA MULKIY MUNOSABATLARNING XO'JALIK YURITISHDAGI O'RNI

Reymbaeva Zuxra Almaz qizi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada institut va normalar, institutsional o'zgarishlar, institutsional muhit, shartnoma, mulkchilik institutlari mazmun va mohiyati bo'yicha fundamental nazariy va ilmiy asoslari bo'yicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Institut, mulkiy huquqlar, mulkiy munosabatlar, shirkat xo'jaligi, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi.

Barqaror bozor iqtisodiyotiga ega huquqiy-demokratik jamiyat qurishning asosiy yo'nalishlaridan biri chuqur institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishdir. Bunda nafaqat eski markazlashgan iqtisodiyot institutlarini isloh qilish, balki iqtisodiy munosabatlarning o'zagini tashkil etuvchi mulkchilik va shartnomaviy munosabatlarni ham bozor iqtisodiyotiga mos ravishda takomillashtirish talab etiladi.

Mulkchilik huquqi – iqtisodiy nuqtai nazardan u yoki bu mulk ob'ekti uchun undan foydalanishning taqiqlanmagan turlaridan birini tanlash huquqidir. Ya'ni mulkchilik ob'ektining tabiiy xususiyatlari emas, balki uning qanday ishlatilishi muhimdir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 164-moddasiga binoan mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Demak, qonunchilikda mulk huquqi mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish funksiyalarining majmui sifatida qaraladi. Lekin amaliyotda ushbu huquqlarni har doim ham bir shaxsda to'la mujassam bo'lavermaydi. SHu bois mulkning haqiqiy egasi – mulk ob'ektidan foydalanish bo'yicha shartnomadagi shartlar bajarilganidan so'ng iqtisodiy faoliyatning qolgan qismiga egalik qiladigan shaxsdir. Boshqacha aytganda mulkiy huquqning mutlaq egasi, ushbu mulkni taqdirini belgilab beradi.

Mulkiy huquqlar nafaqat bo'linish, balki ma'lum uyg'unlikda birlashish xususiyatiga ham ega. Ushbu huquqlar xo'jalik jarayoni ishtirokchilarida ularning ma'lum faoliyat yo'nalishidagi ustunliklariga qarab to'planadi. Shu bois xo'jalik jarayoni ishtirokchilari ma'lum huquqlardan foydalanish bo'yicha ixtisoslashadilar. Misol tariqasida dehqon xo'jaligining er uchastkasi va agrofirma traktorini olaylik. Ushbu aktivlarga nisbatan ma'lum mulkiy huquqlar mavjud. Lekin ushbu aktivlarga egalik qilish, tasarruf qilish va foydalanish huquqi dehqon va agrofirma o'rtasida taqsimlangan. Dehqon xo'jaligi traktorga egalik qilish huquqini agrofirmedan sotib olishi mumkin. Lekin u bunday qilmaydi. Chunki bu unga iqtisodiy jihatdan samarali emas.

Mulkiy munosabatlar mol-mulk bilan bevosita bog'liq. Mulkiy huquqlar esa ijtimoiy munosabatlar bo'lib, ushbu mol-mulkka bo'lgan har qanday tajovuz holatlarini himoyalovchi me'yorlardan iborat bo'ladi. Bu o'z navbatida resurslarning cheklanganligi bilan bog'liq hodisadir. Resurslar cheklanmagan holatda institutsional me'yorlar ham zarur bo'lmagan bo'lar edi.

Xulosa qilib aytganda, mulkiy huquqlarning bo'linish va ma'lum bir uyg'unlikda birlashish xususiyatlari bois ular tarkibidagi har qanday o'zgarish iqtisodiy rag'batlar tizimida ham shunga mutanosib siljishlarga olib keladi. Bu esa xo'jalik jarayoni ishtirokchilarining xatti-harakatlarida ham ma'lum o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Demak, mulkiy munosabatlar xo'jalik yuritishning harakatlantiruvchi omili bo'lib, turli xo'jalik yuritish tizimlari uchun o'ziga xos mulkiy munosabatlar shakllanadi. Shu boisdan ham, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishning zaruriy shartlaridan biri bu mulkning ob'ekt va sub'ektlarini hamda undan foydalanish usullarini aniq belgilash – mulkiy huquqlarni spetsifikatsiyalashdir. Demak, mulkiy huquqlarni spetsifikatsiyalanishi natijasida mulk shakllari hamda mulkiy munosabatlarda tarkibiy o'zgartirishlarga erishish mumkin va bu funksiyaning davlat tomonidan bajarilishi samarali hisoblanadi. Tabiatiga ko'ra mulk shakllari ichida xususiy mulkning iqtisodiy rag'batlantiruvchi xususiyati kuchliroq bo'lib, uning ustuvorligini ta'minlash agrar soha uchun ham muhim. Aytish mumkinki, qanday xo'jalik yuritish shaklida mulkiy huquqlar spetsifikatsiyasi bozor munosabatlariga mos kelsa uning istiqboli ham shunga yarasha bo'ladi.

Umuman, shirkat xo'jaligi uchun xususiy va umumiy mulk shakllari elementlari xos bo'lgan. Bu shirkat xo'jaligi foydasini o'zlashtirishda ham o'z aksini topgan. Ya'ni o'zlashtirish individual va umumiy (umumiy majlis orqali) amalga oshirilgan. Buni shirkat xo'jaligida mulkiy huquqlar spetsifikatsiyasi tasvirlangan 1-jadvaldan ham ko'rishimiz mumkin. Shirkat xo'jaligida mulkiy huquqlar to'rtta sub'ekt o'rtasida taqsimlangan. Asosiy mulkiy huquqlar egalik qilish va foydalanish huquqlari a'zolar va ularning umumiy yig'ilishiga tegishli.

1-jadval.

Sobiq shirkat xo'jaliklarida mulkiy huquqlar spetsifikatsiyasi tahlili

Mulkiy huquqlar turlari	Shirkat a'zosi	A'zolarning umumiy yig'ilishi	Shirkat boshqaruvi	Davlat
Egalik qilish huquqi	19-m. SHxq	11-m. SHxq	-	16-m. EK
Foydalanish huquqi	19, 14-mm. SHxq	219, 225- mm. Fk, 14-m. SHxq	-	-
Tasarruf qilish huquqi	19-m. SHxq	-	12-m. SHxq, 51-EK	16-m. EK
O'zlashtirish huquqi	8-m. SHxq	11-m. SHxq	-	-
Qoldiq qiymatga egalik huquqi	-	30-m. SHxq	-	30-m. SHxq, 16-m. EK
Xavfsizlik huquqi	166-m. FK, 3, 19-mm. SHxq	-	-	-
Mulkni meros bo'yicha o'tishi	1114-m. FK, 19, 14-mm. SHxq	-	-	-
Muddatsizlik huquqi	-	10-11-mm. SHxq	-	16-m. EK
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	-	-	-	172-m. FK, 36-m. EK
Undirish tarzida javobgarlik	227-m. FK	227-m. FK	-	22-m. EK
Qoldiq xususiyati	19-m. SHxq, 30-m. EK	-	-	-

Izoh: FK - Fuqarolik kodeksi, EK – Er kodeksi, SHxq – Shirkat xo'jaligi to'g'risida qonun, m.-modda

Yer davlat mulki hisoblangani bois egalik qilish, tasarruf qilish va qoldiq qiymatga egalik qilish huquqlari, shuningdek mulkka egalik qilishning tashqi samarasi bilan bog'liq huquqlar hisoblangan muddatsizlik, zararli foydalanishni taqiqlash va undirish tarzidagi javobgarlik huquqlari davlatga ham tegishlidir. Jadvaldagi tasarruf qilish huquqi mohiyatiga ko'ra ko'proq boshqaruv huquqiga yaqin. Chunki shirkat xo'jaligining erlari davlat tomonidan tasarruf qilingan. Biroq shirkat boshqaruvi er uchastkalarini yaqin istiqboldagi taqdirini belgilashning qisman amalga oshirgan. Xususan, takroriy ekinga er ajratish to'la boshqaruv ixtiyorida bo'lgan. Amaliyotda shirkat boshqaruvi va uning raisi yanada ko'proq tasarruf qilish huquqidan foydalangan. Buning asosiy sabablaridan biri shirkat xo'jaligi a'zolari ko'pligidir. Shirkat a'zolarining barchasi xo'jalikning samarali faoliyatidan manfaatdor bo'lishiga qaramay, ular nazorat bilan bog'liq xarajatlarni boshqa a'zolarining zimmasiga yuklashga harakat qilgan. Buning oqibatida umumiy nazorat susaygan.

Fermer xo'jaliklarida mulkiy huquqlar spetsifikatsiyasini tahlil qiladigan bo'lsak, bu erda mulkiy huquqlar uch sub'ekt o'rtasida, ya'ni fermer xo'jaligi a'zolari, boshlig'i va davlat o'rtasida taqsimlanadi (2-jadval).

Fermer xo'jaliklarining er uchastkalari ijara asosida olinganligi bois erga bo'lgan asosiy mulkiy huquqlar davlat bilan xo'jalik o'rtasida taqsimlangan. Bu erda o'zlashtirish huquqini xo'jalik er uchastkasida etishtirilgan hosilni sotishdan olingan foyda tarzida, davlat esa mazkur er uchastkasi uchun to'lanadigan ijara haqi tarzida amalga oshiradi. Fermer xo'jaligining boshqa mol-mulkidan keladigan foyda to'laligicha xo'jalik a'zolariga tegishli bo'ladi. Dehqon xo'jaliklarida ham xuddi fermer xo'jaliklaridagi singari mulkiy huquqlar uch sub'ekt o'rtasida taqsimlangan.

Ya'ni shirkat xo'jaligidan farqli ravishda umumiy majlis instituti mavjud emas. Fermer va dehqon xo'jaliklarida a'zolar soni kam bo'lganligi sababli nazorat organlarini tashkil etishga ehtiyoj yo'q. Ushbu xo'jaliklarda ham shirkat xo'jaliklari kabi o'zlashtirish yakka va umumiy tarzda amalga oshiriladi.

2-jadval.

Fermer xo'jaliklarida mulkiy huquqlar spetsifikatsiyasi

Mulkiy huquqlar turlari	Fermer xo'jaligi a'zolari	Fermer xo'jaligi boshlig'i	Davlat
Egalik qilish huquqi	19-m. Fxq	19 -m. Fxq	16 -m. EK
Foydalanish huquqi	20 -m. Fxq, 53-m. EK	20 -m. Fxq, 53 -m. EK	-
Tasarruf qilish huquqi	20 -m. Fxq	12, 20 -mm. Fxq	16 -m. EK
O'zlashtirish huquqi	15, 18 -mm. Fxq	15, 18 -mm. Fxq	16 -m. EK
Qoldiq qiymatga egalik huquqi	20,33 -m. Fxq	20,33 -m. Fxq	16 -m. EK
Xavfsizlik huquqi	166-m. FK, 23 -m. Fxq	23 -m. Fxq,	-
Mulkn meros bo'yicha o'tishi	12, 22 -mm. Fxq	12 , 22 -mm. Fxq	-
Muddatsizlik huquqi	32, 33 -m. Fxq	-	10,16 -m. EK
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	-	-	36 -m. EK, 172 -m. FK
Undirish tarzida javobgarlik	227 -m. FK	227 -m. FK	16 -m. EK
Qoldiq xususiyati	20 -m. Fxq	-	36 -m. EK

Izoh: FK – Fuqarolik kodeksi, EK – Er kodeksi, Fxq – Fermer xo'jaligi to'g'risida qonun, m. – modda.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Er kodeksining 36-moddasi.
2. R.X.Tashmatov. O'zbekiston hududlari agrar sektorini rivojlantirishning institutsional mexanizmlari: nazariya, tahlil va prognoz.: Monografiya.-T.: 2020 y. - 226 b.
3. Berkinov B.B. Mulkchilik munosabatlari rolining o'zgarishi. / «Iqtisodiy islohotlar amalda: muammolar va iqtiso-diyotning rivojlanish istiqbollari» O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 18 yilligiga bag'ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar to'plami. - T.:TDIU, 2009. - B.13-17.
4. Berkinov B.B., Tashmatov R.X. Oilaviy tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va yuritishning o'ziga xos xususiyatlari. / «Xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni rivojlantirish: erishilgan yutuqlar, muammolar va echimlar» respublika ilmiy- amaliy anjumani ma'ruza tezislari to'plami. - T.: TDIU, 2011. - b.98-100.